

Tymowski, Michał

Majątki ziemskie władców Songhaj (Sudan Zachodni) a wczesnofeudalna włość europejska

Przegląd Historyczny 60/4, 640-664

1969

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Majątki ziemskie władców Songhaj (Sudan Zachodni) a wczesnofeudalna włość europejska

W badaniach poświęconych historii Europy wczesnośredniowiecznej duży nacisk kładzie się na problem formowania się wielkiej własności ziemskiej oraz na rolę własności władców w tym procesie. Jest to bowiem kluczowy problem tworzących się feudalnych, rolniczych społeczeństw europejskich. Początkowo prowadzono badania tego zagadnienia w ramach historii narodowych¹. Również polskie badania poszły w tym kierunku, a szczególną uwagę przyciągały zagadnienia wczesnośredniowiecznej włości książęcej. Uzyskały one szereg doskonałych opracowań². Ten kierunek badań w ramach historii narodowych trwa nadal. Ale już w 1937 r. M. Bloch rzucił myśl podjęcia badań porównawczych nad wielką własnością. Jest to bowiem przedmiot historii powszechnej, a takie jego potraktowanie stwarza przed historykiem nowe możliwości — uzupełniania szerepu materiału źródłowego i wysuwania nowych problemów. Nie jest to bynajmniej metoda łatwa, gdyż nie wolno, obok poszukiwania podobieństw, tracić z oka różnic³. Ta myśl M. Blocha znalazła też swój wyraz w jego wykładach na Sorbonie⁴. Wydana w 1962 r. praca G. Duby przedstawia całość dziejów średniowiecznego gospodarstwa rolnego w Europie zachodniej, a duża część rozważań autora poświęcona jest wielkiej własności⁵. Badań powstawania i funkcjonowania wielkiej własności ziemskiej nie można jednak ograniczyć do dziejów Europy zachodniej. Wielka własność istniała i w innych społeczeństwach, chociaż wskazać można na szereg różnic w jej charakterze gospodarczym, czasie powstania itd. Wspomniałem o badaniach polskich prowadzonych od dawna. Dotyczy to i innych krajów Europy wschodniej⁶.

¹ Literatura przedmiotu jest zbyt obfita, abym mógł ją tutaj przytoczyć. Zestawienia bibliograficzne znajdują się w pracach: M. Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris 1960, s. 152—159; G. Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* t. I, Paris 1962, s. 22—24, 25—26 i 32—39.

² R. Grodecki, *Książęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII w.*, KH XXVI—XXVII, 1912—1913; K. Tymieniecki, *Majątkowość książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy*, RAU whf LV, Kraków 1912 i przedruk: *Pisma wybrane*, Warszawa 1956.

³ M. Bloch, *La genèse de la seigneurie — idée d'une recherche comparée*, AHES 1937, s. 225—227.

⁴ Por. wyżej przyp. 1.

⁵ G. Duby, op. cit., t. I, rozdział II: *Richesse et société. L'économie seigneuriale*, s. 88—129.

⁶ I w tym wypadku literatura jest zbyt obfita, aby ją cytować. Zestawienie problematyki feudalizmu w poszczególnych krajach słowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju i organizacji wielkiej własności — jako ściśle związanych z genezą feudalizmu, podaje *Słownik starożytności słowiańskich* t. II, cz. 1, Wrocław 1964, s. 12—55: Feudalizm w Bułgarii — W. Swoboda; w Czechach i na

Przyszła synteza zaawansowane już badania nad historią gospodarczo-społeczną tych obszarów weźmie zapewne pod uwagę.

Z samej idei prowadzenia badań porównawczych wynika możliwość, a nawet konieczność rozwijania tych badań również poza Europą. W szczególności badaniami takimi należy objąć obszary o rozwiniętym rolnictwie, a do takich należał w XIV—XVI w. Sudan Zachodni. Literatura dotychczasowa, w pracach M. Małowista, D. Oldero g g e, J. R o u c h, zasygnalizowała istnienie w państwie Songhaj majątków należących do władców⁷. Wydaje się, że podjęcie tego tematu i przebadanie, jak zorganizowane były owe majątki, jaki był ich charakter gospodarczy i jakie procesy społeczne towarzyszyły działaniu tych majątków, jest uzasadnione zarówno potrzebami badań nad Afryką Czarną, jak i ogólnymi, porównawczymi celami badań historycznych.

*

Dla historii Sudanu Zachodniego w XIV—XVI w. dysponujemy stosunkowo obfitym materiałem źródłowym. Są to miejscowe kroniki Tarich el-Fettasz i Tarich es-Sudan⁸, z których szczególnie pierwsza, spisana w XVI w., a przereklamowana i uzupełniona w połowie wieku XVII, zawiera dużą ilość danych o gospodarce i systemie społecznym państwa Songhaj. Materiał ten uzupełniają teksty pisane przez obcych obserwatorów: kupców i podróżników arabskich i berberyjskich, a także relacje odkrywców europejskich, z których największą wartość dla naszego tematu przedstawia relacja Ca da Mosto, Wenecjanina w służbie Henryka Żeglarsza, który w 1455 i 1456 r. stał na czele wypraw na wybrzeże Afryki Zachodniej⁹. Jest to więc materiał dosyć różnorodny. Brak jednak źródeł dokumentowych; choć w Songhaj działała kancelaria władców, zachował się jeden odpis dokumentu, reszta zaginęła¹⁰. Materiał źródłowy, jakim dysponujemy, pozwała na szereg wniosków dotyczących gospodarki i społeczeństw Sudanu Zachodniego, a także na dowodne stwierdzenie istnienia tam dóbr władców, na umieszczenie procesu ich powstawania i ich funkcjonowania w całokształcie stosunków gospodarczo-społecznych Sudanu Zachodniego. Dodatkowym materiałem źródłowym będą dla nas wyniki badań innych nauk, przede wszystkim geo-

Morawach — G. Labuda; w Polsce — A. Gieysztor; na Rusi — H. Łowmiański; u Słowian Połabskich — G. Labuda; na ziemiach Jugosławii (Chorwacji, Słowenii, Serbii) — T. Wasilewski. Tamże literatura.

⁷ M. Małowist, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964, s. 195—6, 382—383 i 422; D. Oldero g g e, *Zapadnyj Sudan w XV—XIX ww.*, Moskwa 1960, s. 55; J. R o u c h, *Contribution à l'histoire des Songhay*, IFAN — Dakar 1953, s. 204—205.

⁸ *Tarikh el-Fettach ou Chronique du chercheur par Mahmoud Kâti et l'un de ses petits-fils*. Texte arabe, traduction française par O. Houdas, M. Delafosse, Paris 1964 [dalej cytuję: T. el-F.]; *Tarikh es-Soudan par Abderrahman Es-Sadi*. Texte arabe édité et traduit par O. Houdas, Paris 1964 [dalej cytuję: T. es-S.]. Por. omówienie tych źródeł przez M. Małowista, op. cit., s. 13—51.

⁹ Z licznych wydań relacji Ca da Mosto posługiwać się tu będą wydaniem: *Le navigazioni atlantiche di Alvise da Cà'Da Mosto, Antoniotto Usodimare e Niccoloso da Recco*, wyd. R. Caddo, wyd. 2, Milano 1929, *Viaggi et Scoperte I*, [dalej cytuję: Ca da Mosto — Caddo]; *The Voyages of Cadamosto and other Documents on Western Africa on the Second Half of the 15th Century*, wyd. G. H. Crone, London 1937, „Haecluyt Society”. Second Series nr LXXX [dalej cytuję: Ca da Mosto — Crone].

¹⁰ T. el-F., tekst dokumentu — s. 139—142; sporządzanie innego dokumentu — s. 194; sekretarz kancelarii *askia-alfa* — s. 194, 200, 201, 245.

grafii. Bardzo przydatne zazwyczaj wyniki badań etnograficznych i antropologicznych będą miały znaczenie mniejsze, wobec istotnych zmian, jakie w dziedzinie kształtowania się własności ziemi przyniósł okres regresu gospodarczego i politycznego XVII—XVIII w. i okres kolonialny¹¹.

Najwcześniejszą wzmiankę o dobrach ziemskich w posiadaniu władców znajdujemy u Ca da Mosto¹². Opis jego jest wiarygodny, pochodzi od bezpośredniego i bardzo wnikliwego obserwatora. Ca da Mosto udawał się kilkakrotnie w głąb lądu w kraju Wolofów w celu nawiązania kontaktów handlowych z miejscowymi naczelnikami, znał więc opisywane przez siebie stosunki nie z opowiadań murzyńskich tłumaczy (skąd czerpało wiadomości wielu innych podróżników), ale z własnego doświadczenia. Opis Ca da Mosto pozwala nie tylko poznać stosunki gospodarczo-społeczne na wybrzeżu zachodnim, ale w ramach porównań zrozumieć je lepiej w głębi kontynentu, w państwach Mali i Songhaj. (Położone na południe od kraju Wolofów wybrzeża zachodnie Afryki znajdowały się pod bezpośrednim lub pośrednim wpływem państwa Mali).

Wzmianki o dobrach władców Songhaj oraz o ich nadaniach pojawiają się w kronikach miejscowych. W Tarich el-Fettasz zawarty jest opis całego systemu dóbr i jego funkcjonowania oraz dokładny opis jednej z tych posiadłości, noszącej nazwę Abda¹³. Ważny wydaje się kontekst tego opisu, gdyż jego analiza pozwoli na uchwycenie stopnia wiarygodności tego fragmentu kroniki. Autor Tarich el-Fettasz w rozdziale poświęconym pomyślnym rządóm Askii Dauda (1549—1583) pragnął wskazać na szczodrość tego władcy. W tym celu przedstawił on historię wspaniałej darowizny dokonanej przez jednego z rządców włości Dauda-Misakulallaha, aby potem opisać jeszcze bardziej obfite dary i jałmużny dla biednych dokonane przez samego Dauda. W ten sposób wspaniałość jałmużny Misakulallaha została przyćmiona przez czyny władcy¹⁴. Historyjka ta jest oczywiście anegdota, mniej czy więcej wiarygodną. Na wszystkie przytaczane w niej przez autora kroniki liczby, cechy, rozmiary pólów i wielkość darowizn patrzeć musimy, w związku z wyraźną tendencją opowiadania, bardzo ostrożnie. Natomiast cała sceneria opowiadania, która służyć ma podniesieniu jego prawdopodobieństwa, wszystko to, co autor opisał mimochodem, wydaje się wiarygodne i pewniejsze. Do tego tła ukazanego przy okazji przekazywania anegdotycznej historii należy też opis dóbr Askii Dauda. Opis ten zasługuje więc na uwagę, jako cenny i pozbawiony tendencji, a pełen drobnych nawet, ale istotnych dla nas realiów.

Autor kroniki podkreślając dobrobyt czasów Askii Dauda pisze, że „miał on posiadłości we wszystkich krajach znajdujących się pod jego władzą”¹⁵. Następuje wyliczenie tych krajów, które obejmują podstawowy trzon całego państwa Songhaj, leżący wzdłuż łuku Nigru od Dendi

¹¹ W trzeciej z kronik sudańskich, *Tedzkiret en-Nisian. Traduction française*. Texte arabe édité par O. Houdas, Paris 1966 (pochodzącej z XVIII w.), brak jakiegokolwiek wzmianki o posiadłościach ziemskich.

¹² *Ca da Mosto* — Crone, s. 30 i 38; *Ca da Mosto* — Caddeo, s. 210—211 i 220.

¹³ T. el-F., s. 178 nn.

¹⁴ T. el-F., s. 176—217.

¹⁵ T. el-F., s. 178. Tłumacz francuski podał tu termin *plantation*, tekst arabski mówi o „przynależnych władcy polach upraw wodnych”. Dlatego używam określeń: posiadłości, dobra władcy, majątki — nie zaś nieokreślonego terminu „plantacje”.

na południowym wschodzie do jeziora Debo na południowym zachodzie. Jest to pierwsza informacja o dobrach władcy Songhaj. Wszystkie inne wzmianki w kronikach są późniejsze. „W każdej wiosce, wśród krain, które wymieniłem — pisze kronikarz — nie wyłączając żadnej, władca posiadał niewolników i jednego *fanfa*. Pod rozkazami niektórych *fanfa* znajdowało się stu niewolników przeznaczonych do pracy na roli, podczas gdy inni zarządzali sześćdziesięcioma, pięćdziesięcioma, czterdziestoma lub dwudziestoma [niewolnikami — TM]”¹⁶. Dobra te rozmieszczone nad rzeką nastawione były na produkcję rolną, przede wszystkim ryżu. Corocznie władca dostarczał zarządcom sadzonki na siew oraz przysyłał skóry na sakwy określonej wielkości (tak zwane *sunnu* równe 200 do 250 l.). Corocznie też każda posiadłość musiała dostarczyć w tych sakwach określoną ilość zboża, bez względu na urodzaj. Wynagrodzeniem dla włodarzy — *fanafi* (liczba mnoga od *fanfa*), oraz dla ich przełożonych — rządców były dostarczane przez władcę przy odbiorze plonów, ustalone z góry ilości orzechów kola, soli i tkanin bawełnianych. Transport zboża z wymienionych posiadłości do spichrzów stolicy, oraz skórzanych sakw na zboże, soli, tkanin i kola do posiadłości, zorganizowany był centralnie, w postaci flotyli barek transportowych na Nigrze¹⁷. Taka ścisła i jednolita organizacja całego zespołu dóbr władcy, rozmieszczenie ich wzdłuż Nigru, wskazuje na to, że mamy do czynienia z przemyślanym i celowo stworzonym systemem.

Obok spraw zarządzania istotny jest fakt dostarczania przez władców sadzonek ryżu na siew. Ryż był uprawą najbardziej opłacalną, gdyż jest to zboże wydajne, a rozmieszczenie dóbr wzdłuż Nigru powiązane z najbardziej racjonalnym wykorzystaniem bagiennych i zalewowych terenów nad rzeką. Ryż wymaga takich właśnie warunków glebowych i wodnych. W Afryce Zachodniej znanych jest kilka gatunków ryżu. Jest to roślina miejscowa, z którą wiążą się początki rolnictwa Sudanu Zachodniego¹⁸. Jednakże gatunki miejscowe *Oryza Barthi*, *Oryza glaberrima* i inne są mniej wydajne i do dziś bywają przedmiotem raczej zbieractwa niż uprawy. Bardziej wydajny gatunek stanowi *Oryza sativa*, ryż pochodzenia azjatyckiego, którego wprowadzenie do Sudanu Zachodniego wiąże się w literaturze z okresem arabskim VIII—XV w.¹⁹. Wydaje się uzasadnione przypuszczenie, że władcy dbając o wysokie plony wysyłałi do swych dóbr właśnie sadzonki *Oryza sativa*. Hipoteza ta tłumaczyłaby sens zarządzenia o centralnym rozdzielaniu sadzonek ryżu, a jednocześnie potwierdzałaby decydującą rolę organizmu państwowego w tworzeniu systemu dóbr władcy.

W Songhaj Askii Dauda spotykamy się z tym systemem już ukształtowanym. Jak on powstał?

Odnośnie do czasów hegemonii Mali nie posiadamy materiałów źródłowych do naszego tematu. Wiadomo natomiast, że na wybrzeżu, na południe od ujścia Senegalu, w kraju Wolofów, a także u ludów, które znajdowały się pod wpływem potężniejszego Mali, kształtowały się w XV w. majątki ziemskie miejscowych naczelników. Jak podaje Ca da

¹⁶ T. el-F., s. 179.

¹⁷ T. el-F., s. 179—180.

¹⁸ R. Mauny, *Notes historiques autour des principales plantes cultivées d'Afrique Occidentale*, „Bulletin de l'IFAN” t. XV, nr 2, Avril 1953, s. 684—730, o ryżu s. 718; R. Mauny, *Tableau géographique de l'Ouest Africain au Moyen Âge*, Dakar 1961, s. 242—243.

¹⁹ R. Mauny, *Notes*, s. 725.

Mosto, u Wolofów „król nie ma stałego dochodu z podatków ... utrzymuje się z napaści, na skutek których zdobywa niewolników ... Zatrudnia tych niewolników przy uprawie działek ziemi mu przynależnej, ale sprzedaje też wielu Azenegom...; ma on niektóre wioski i miejsca, w których trzyma po 8—10 żon. Każda ma dom na własność z młodą służbą i niewolnikami do uprawiania posiadłości i ziemi przyznanej jej przez władcę. Mają też pewną ilość zwierząt, takich jak krowy i kozy ... Kiedy król przybywa do jednej z tych wiosek, żony mają obowiązek zaopatrywać ze swych pól jego i towarzyszących mu ludzi”²⁰. Żywności było, jak podawał Ca da Mosto, niewiele i ludzie z orszaku władcy bywali głodni, więc „król podróżuje z miejsca na miejsce, nie troszcząc się o środki do życia i mieszka to u tej, to u tamtej żony”²¹.

Opis powyższy wraz z innymi częściami relacji Ca da Mosto daje bardzo celny obraz tworzących się stosunków feudalnych zarówno w dziedzinie gospodarczo-społecznej, jak i politycznej²². Podobnie jak u Wolofów wyglądały według Ca da Mosto stosunki gospodarczo-społeczne u Sererów oraz u Mandingów, w państewku Farosangoli, okręgu rządzonym przez naczelnika Batimansa. Według Ca da Mosto te ostatnie były zależne politycznie od Mali; stwierdza to źródło, a podkreśla brzmienie imion władców²³. Czyżby więc w Mali znano również instytucję dóbr władcy? Wydaje się to bardzo prawdopodobne i można przyjąć hipotezę, że poszczególne naczelnicy okręgów państwa Mali w taki właśnie sposób uzyskiwali środki do życia. Taka organizacja, w której nadwyżki pól spożywane były na miejscu przez podróżujących ze swiłą naczelników, a administrację dóbr stanowiła rodzina (żony) naczelników — nie mogła jednak wystarczać bardzo dużemu i skomplikowanemu organizmowi państwa Mali. Było to państwo bardzo rozległe terytorialnie, o rozbudowanej administracji i silnej liczebnie armii. Na ich potrzeby stworzyli władcy Mali system służebny²⁴. Wśród 12 znanych nam grup służebnych o różnej, głównie rzemieślniczej specjalności, trzy miały naznaczone powinności rolnicze. Były to grupy służebne z ludu Bambara²⁵. Charakter ich powinności ulegał zmianom, których przesłedzenie może okazać się cenne dla naszego tematu. Oto w czasach hegemonii Mali (XIV — pierwsza połowa XV w.) każde małżeństwo służebnych zobowiązane było do uprawy na rzecz władcy 40 łokci ziemi. Kiedy około połowy XV w. władzę nad służebnymi zdobyli władcy Songhaj z dynastii Szi (Sonni), danina uległa zmianie. Ludzi grupowano w setki (mężczyzn i kobiety) i każdej setce urzędnicy królewscy wyznaczali 200 łokci ziemi. Na określony znak (dźwięk bębna) służebni wychodzili w pole do pracy, a plon z tych pól należał w całości do Szi, którzy dzielili go mię-

²⁰ Ca da Mosto — Crone, s. 30; Ca da Mosto — Caddeo, s. 210—211.

²¹ Ca da Mosto — Crone, s. 31; Ca da Mosto — Caddeo, s. 211.

²² M. Małowist, op. cit., s. 419—428; R. Karpiński, *Considérations sur les échanges de caractère local et extérieur de la Sénégambie dans la deuxième moitié du XVe et au début du XVIe siècle*, „Africana Bulletin”, Warszawa 1968, nr 8, s. 65—83.

²³ Ca da Mosto — Crone, s. 67 i 70—71, Ca da Mosto — Caddeo, s. 265—266 i 269—271. Mansa oznacza w języku Mandingów — władca, król; faran — ma to samo znaczenie w języku songhaj.

²⁴ Kronika T. el-F. dwukrotnie podaje listę 12 grup służebnych, autor dodaje, że poza tym istniało dalszych 12, nie wymienionych, gdyż Askia Mohamed nie miał do nich praw. T. el-F., s. 20—21 i s. 107—111. Por. też R. Karpiński, *Organizacja służebna a problem kast w Zachodnim Sudanie*, PH LVII, 1966, nr 2, s. 235—250.

²⁵ T. el-F., s. 108—109.

dzy swych żołnierzy. Jeśli zbiory były mizerne, służebni otrzymywali chłostę, jako za to odpowiedzialni²⁶. Tak więc w ramach systemu służebnego następowały przemiany i stopniowo kształtowały się dobra władców. Istniał podział ziemi na uprawianą przez służebnych na rzecz władcy i na swoją korzyść, tworzył się i ulepszał aparat nadzoru nad służebnymi. Proces ten był powolny. Władcy odnosili swe prawa własności do osób służebników, nie zaś do ziemi. Daniny wyznaczane były w ten sposób, że liczba ludzi określała rozmiary uprawianej ziemi, a więc pośrednio rozmiary oddawanych plonów. Zapewne przy istniejących metodach uprawy roli, wolnej, nieskolonizowanej ziemi było dużo i liczba osadników decydowała o możliwościach jej uprawy. Trudno w tej sytuacji mówić o ukształtowanych już dobrach władców Mali i Songhaj z dynastii Szi.

Z wyżej omówionych zarządzeń wynika, że władca uważał się prawdopodobnie za właściciela nieskolonizowanej ziemi. Nie wiemy natomiast nic o tym, jakie pretensje rościł on do ziemi zasiedlonej. Przymuszczałnie poza wyznaczeniem działek i egzekwowaniem pańszczyzny urzędnicy nie ingerowali w życie służebnych, którzy uprawiali na swą korzyść inne działki ziemi, być może kolektywnie w ramach wielkich rodzin²⁷. Wielkość obszarów uprawianych przez służebnych na swą korzyść nie była określona. Wyznaczały ją możliwości demograficzne, techniczne i czas pracy (przy odliczeniu czasu potrzebnego dla odrobienia powinności na polach władcy).

Założyciel nowej dynastii w Songhaj, Askia Mohamed Wielki (1492—1529), dokonał po zdobyciu władzy szeregu reform politycznych i gospodarczych. Również wymiar daniny służebnych rolników został zmieniony. „Kiedy Askia stał się panem owych trzech grup — podaje kronikarz — wyznaczył im [nową — M.T.] daninę. Co roku w okresie zniw wysyłał ze swego otoczenia człowieka na celu przejścia plonów”²⁸. Wysokość owej powinności wyznaczał sam wysłannik, uwzględniając możliwości poszczególnych rodzin. Pobierano 10, 20 lub 30 miar mąki, nie przekraczając nigdy 30 miar. W tym systemie pobierania daniny w naturze nie było już śladu podziału ziemi na obszar władcy oraz na działki uprawiane przez służebnych na własną korzyść. Władca ograniczał się do zabierania przez swych wysłanników nadwyżki w rozmiarach zależnych od sytuacji rolników i stanu plonów w danym roku. Zabierał też od służebnych „pewną liczbę” dzieci na sprzedaż w celu zakupu koni²⁹. Nadzór administracyjny został ograniczony. Ewolucja w kierunku kształtowania się posiadłości władców uległa więc zatrzymaniu, nastąpiło cofnięcie się zarówno, jeśli idzie o problem własności ziemi, jak i o sytuację społeczną służebnych. Sprawy ziemi, rozmiaru obszarów uprawianych, dostosowania ilości ziemi uprawianej do liczby ludzi przestały władcę interesować. Wzmocnił on natomiast swą władzę nad służebnymi, swe prawa własności w stosunku do ludzi.

Co stało u podstaw takiej reformy? Burzliwy okres wojen drugiej

²⁶ Tamże.

²⁷ Uprawa roli na utrzymanie własne, w związku ze słabo zaawansowanym procesem społecznego podziału pracy, cechuje cały system służebny w Sudanie Zachodnim (podobnie jak i w innych częściach świata). Por. R. Karpiński, *Organizacja*, s. 246 n.

²⁸ T. el-F., s. 109.

²⁹ Tamże. Do sprawy pozycji społecznej służebnych rolników w związku z daniną w dzieciach jeszcze powrócę.

połowy XV wieku doprowadził, być może, do wyludnienia, w związku z czym nie własność ziemi, lecz ludźmi decydowała o możliwościach uprawy. Pewne tego potwierdzenie znaleźć możemy w szczególnej dbałości Askii o zachowanie praw do potomstwa służebnych³⁰. Także nadania, które Askia Mohamed czynił dla ulemów, były najczęściej nadaniami ludzi i praw do korzystania z ich pracy; czasem tylko nadanie obejmowało ludzi mieszkających na ściśle określonym w nadaniu terenie³¹. Askia Mohamed rozpoczął energiczną akcję osadniczą przy pomocy ludności tubylczej oraz porywanej w wyprawach wojennych poza granicami państwa³².

O ile jednak reforma Askii wzmacniała zależność osobistą ludności służebnej, o tyle można przypuszczać, że nacisk ekonomiczny państwa uległ osłabieniu. Daninę wyznaczano „zależnie od możliwości poszczególnych rodzin”, nie przekraczając górnej granicy 30 miar mąki. Urzędnik władcy przybywał jedynie po zbiorach dla pobrania daniny, istniała więc możliwość ukrycia części plonów. To osłabienie nacisku ekonomicznego ze strony państwa można tłumaczyć jednoczesnym rozwojem osadnictwa. Z jednej strony celem ulg mogło być utrzymanie nowych osadników na terenie przez nich kolonizowanym oraz tendencja do ujednolicenia wymiaru daniny w stosunku do osadników dawnych i nowych³³. Z drugiej strony, wobec wzrostu liczby ludności zależnej, ogólny rozmiar dochodów władcy w płodach rolnych mógł nadal wzrastać, nawet przy zmniejszeniu danin poszczególnych rodzin czy grup wielkorodzinnych. Prowadzona przez Askiego Mohameda Wielkiego kolonizacja trwała kilka dziesięcioleci; trudno wobec szczupłości materiału źródłowego stwierdzić, czy, jak długo i na jakich terenach kontynuowali ją jego następcy. Twórca dynastii panował do roku 1529. Stary i ślepy, został obalony przez synów³⁴. Rozpoczął się okres walk o tron, a uwagę walczących przyciągały bardziej sprawy armii i rozgrywek politycznych na dworze w Gao niż sprawy reform gospodarczych. Jedynie Askia Ishak panował dłużej, bo 10 lat (1539—1549), lecz wiemy, że panowanie to było burzliwe³⁵. Dopiero czasy Askii Dauda przyniosły wewnętrzny pokój. Daud sprawował władzę przez 34 lata, a przed objęciem tronu przez 8 lat pełnił funkcję pierwszego po Askii dostojnika i zarządcy części zachodniej państwa — Kurmina-fari³⁶. Był to więc człowiek o dużym doświadczeniu w sprawach rządzenia państwem i on zapewne przeprowadził reformę, która ostatecznie ukształtowała system dóbr ziemskich należących do władcy.

Wprowadzenie przymusu uprawy określonego gatunku ryżu (praw-

³⁰ T. el-F., s. 21—22.

³¹ T. el-F., s. 38—39 oraz 110—111 — nadanie szeryfowi Es-Seqli ludzi z grupy Zendź (Sorko); s. 53 i 137 — nadanie ludności z grup Diam-Uali, Diam-Tene i Sorobanna na rzecz ulema-Mohameda Tule; s. 53—54 i 136 — nadanie różnych grup ludności ulemowi Salih Diawara.

³² T. el-F., s. 118 (uprowadzenie z Dżaga 500 murarzy), s. 119 i dalsze (budowa Tendirmy na surowym korzeniu), s. 135—137 i 145—147 (wyprawy zbrojne Askii Mohameda); T. es-S., s. 122—123 (uprowadzenie jeńców Mossi), s. 125 (jeńcy z Mali); s. 214—215 (osadzenie na roli jeńców Mossi oraz mieszkańców Kussata i Burgu-Yassigui).

³³ Zakładam, że wymiar daniny dla służebnych określa ogólną tendencję polityki gospodarczej władców w stosunku do ludności zależnej.

³⁴ T. es-S., s. 132—134; T. el-F., s. 148—149 i 155.

³⁵ T. es-S., s. 156—164.

³⁶ Daud sprawował urząd Kurmina-fari za Askii Ishaka, T. es-S., s. 161; E. el-F., s. 212. Rządy Askii sprawował Daud w latach 1549—1583.

dopodobnie *Oryza sativa*) dawało — w związku z jego wydajnością — szybki efekt ekonomiczny i w krótkim czasie uzyskiwano poważne zwiększenie się plonów. W słabej gospodarce pomyślność reformy zależna jest często właśnie od szybkości uzyskanych efektów gospodarczych. Jeśli czas niezbędny do uzyskania pomyślnych wyników jest zbyt długi, w warunkach niskiej nadwyżki reforma jest bardzo trudna do przeprowadzenia. Jest ona wtedy zbyt kosztowna, obciąża zbyt słabą gospodarkę, a efekt jest za daleki zarówno z punktu widzenia mechanizmu ekonomicznego, jak i ludzkiej psychiki. Dlatego też zarządzenie o konieczności uprawy ryżu z sadzonek rozdzielanych centralnie uważam za związane z podjętą właśnie reformą. Wskazywałoby to na Askii Dauda jako na reorganizatora systemu dochodów państwowych, prawdopodobnie organizatora omawianych przeze mnie majątków ziemskich władcy.

Utrzymanie przez dłuższy okres sytuacji wytworzonej przez reformę Askii Mohameda nie było zapewne możliwe³⁷. Przez cały wiek XVI dochody władcy Songhaj płynące z handlu złotem kurczyły się³⁸. Decydowało o tym z jednej strony położenie państwa Songhaj, bardziej niż Mali odległego od kopalni złota, z drugiej strony rosnący od XV w. odpływ złota do portugalskich faktorii w Arguim i na wybrzeżu Zatoki Gwinejskiej³⁹. Szczególnie ważny okazał się jednak fakt, że gwałtowne zapotrzebowanie Europy na kruszce, tak charakterystyczne dla średniowiecza, uległo ograniczeniu wobec obfitych od połowy XVI w. dostaw kruszców z Ameryki⁴⁰. W tej sytuacji władcy Songhaj kładli szczególny nacisk na zreformowanie i ulepszenie gospodarki miejscowej i zapewnienie sobie odpowiednich ilości siły roboczej, żywności i wyrobów rzemieślniczych. W okresie panowania Askii Mohameda Wielkiego była to jescze reforma systemu służebnego wraz z natężoną akcją osadniczą.

Można przypuszczać, że reforma Askii Dauda była wyrazem nowej sytuacji, w której zostały skolonizowane ziemie nad Nigrem, najlepsze z punktu widzenia jakości gleby i możliwości transportu. W związku z tym pojawił się problem praw do ziemi. Władca występuje nie tylko

³⁷ Jest bardzo możliwe, że reformy Askii Mohameda, przynoszące pomyślne rezultaty w okresie początkowym, okazały się na dłuższą metę niekorzystne. Spadek dochodów władzy i administracji państwa mógł być jedną z głównych przyczyn wewnętrznych walk po obaleniu twórcy dynastii. Pokój wewnętrzny przyniosły dopiero rządy Askii Dauda, co wskazuje na niego, jako na ponownego, szczęśliwego reformatora. Jedyna wzmianka kroniki Tarich es-Sudan (s. 183) o posiadłościach ziemskich władców Songhaj dotyczy właśnie okresu panowania Askii Dauda. Dowiadujemy się, że Daud bardzo lubił przebywać w jednej z takich posiadłości Ton-dibi koło Gao.

³⁸ Bardzo charakterystyczne jest tu zdumienie, w jakie wprawiała Songhajczyków córka sułtana Mali, Nara, która jako żona Askii Dauda przybyła do Gao z wielką ilością złota (T. es-S., s. 170).

³⁹ Kopalnie złota mieściły się na południowy zachód od terytorium kontrolowanego bezpośrednio przez Askiów. Trudno odpowiedzieć na pytanie, czy napływ złota do Arguim i do São Jorge da Mina spowodował wzrost wydobycia złota w Afryce, czy też jedynie zmianę kierunków jego wywozu. W każdym razie do Mina przywożono złoto zarówno z terenów pobliskich, jak i leżących w głębi kontynentu (zapewne z Lobi, Bure), skoro przybywali tam kupcy Mandingo. Duarte Pacheco Pereira, *Esmeraldo de Situ Orbis*, translated by G. H. T. Kimble, London 1937, „Hakluyt Society” S. II, nr 79, s. 120. Por. M. Małowist, op. cit., s. 249—150, oraz tenże, *Le commerce d'or et les esclaves au Soudan Occidental*, „African Bulletin” nr 4, Warszawa 1966, s. 56—59.

⁴⁰ M. Bloch, *Le problème de l'or au Moyen Âge*, AHEs t. V, 1933, s. 1—34; F. Braudel, *Monnaies et civilisations: De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique*, AESC 1946, z. 1, s. 9—22. Ostatnie ujęcie syntetyczne A. M. Watson, *Back to Gold and Silver*, „Economic History Review” t. XIX, 1967, nr 1, s. 1—34.

jako właściciel siły roboczej, ale i jako posiadacz ziemi. „Kto ma prawo do zbiorów z tej posiadłości? Któżby miał prawo poza jej właścicielem, to jest Askią” — brzmi dialog rządcy Misakulallaha z imamem wsi Denki-Dumde⁴¹. Tak więc wraz z organizowaniem dóbr władcy powstał całkiem nowy w Sudanie Zachodnim problem własności ziemi. Początkowo dotyczyło to jedynie praw i własności władców, lecz ci mieli możliwość dysponowania, a więc i przekazywania swej własności.

Problem siły roboczej nadal był ważny, ale już w ściślejszym powiązaniu z obszarem danej posiadłości. Wiemy, że *fanafi* zarządzali stu, sześćdziesięciu, pięćdziesięciu, czterdziestu lub dwudziestoma niewolnikami⁴². Wydaje się, że w przytoczonej tu wzmiance kronikarz nie wymienił wszystkich możliwości, a tylko rzucił kilka liczb typowych, tym bardziej że nie ma tam liczby trzydzieści, którą znamy z innej wzmianki⁴³. Mielibyśmy więc do czynienia z podziałem dziesiętnym, co wobec kontaktów Sudanu Zachodniego ze światem arabskim jest łatwo wytłumaczalne. Podział taki ułatwiał zarządzanie siłą roboczą, a jednocześnie umożliwiało dostosowanie liczby ludzi do wielkości poszczególnych posiadłości władcy. A obszar ich był rozmaity i jeśli chciano wykorzystać wszystkie najlepsze ziemie, reforma przeprowadzona przez Askę Dauda nie mogła go ujednoczyć. Wchodziły tu bowiem w grę czynniki geograficzne. Niger jest rzeką, która w swym biegu zachodnim wylewa raz do roku, na wschodzie zaś dwukrotnie, co związane jest z warunkami klimatycznymi, a głównie ilością opadów i kierunkiem biegu rzeki. Ilość wody niesiona przez rzekę jest bardzo zmienna, a przepływ w poszczególnych odcinkach różny, najmniejszy w biegu środkowym (północnym) wobec silnego parowania wody, wsiąkania w piaski i braku dopływów. Wysokość brzegów jest bardzo różna, a teren, przez który rzeka przepływa, silnie zróżnicowany pod względem geologicznym. Podłoże zbudowane jest z piasków, laterytów, skał piaskowych lub granitu. Decyduje to o spadku rzeki i szybkości prądu. Wszystkie te czynniki wpływają na wielkość wylewów i rozmiary terenów przez nie obejmowanych. Na zachodzie, w wewnętrznej delcie Nigru i w strefie wielkich jezior, tereny zalewane są bardzo duże. Na północy wylew obejmuje niewielki, najbliższy rzece teren, na wschodzie zaś, wobec dużego spadku i wysokiego skalistego brzegu, woda tylko w niektórych miejscach przerywa brzeg, wylewając się z koryta na bagniste równiny⁴⁴. Dlatego też, zależnie od regionalnych warunków geograficzno-fizycznych, wielkość poszczególnych posiadłości nastawionych na uprawę ryżu i związanych ściśle z terenami zalewanymi przez wezbrane wody rzeki była bardzo różna. Stosując podział dziesiętny siły roboczej władcy Songhaj mogli skierować

⁴¹ T. el-F., s. 180.

⁴² T. el-F., s. 179.

⁴³ T. el-F., s. 211.

⁴⁴ H. B u s s o n, *Le régime du Niger*, „Annales de Géographie” t. IV, 1895, s. 202—209; Y. U r v o y, *Les bassins du Niger*, Paris 1942; V. F r o l o w, *Le Niger moyen. Etude potamologique*, Paris 1943; M. T y m o w s k i, *Niger jako droga wodna w wielkich państwach Sudanu Zachodniego do końca XVI w.*, PH LVII, 1966, nr 3, s. 346—365 oraz tenże, *Le Niger, voie de communication des grands États du Soudan Occidental jusqu'à la fin du XVIe siècle*, „Africana Bulletin” nr 6, Warszawa 1967, s. 73—95; A. P i t o t, J. D a g e t, *Les barques du Moyen Niger*, „Documents d'ethnographie navale” fasc. 5, Paris 1948; J. R o u c h, *Les Songhay*, Paris 1954, s. 2; tenże, *Les Sorkawa, pêcheurs itinérants du Moyen Niger*, „Africa”, t. XX, London 1950, s. 5—7; tenże, *Contribution à l'histoire*, s. 148—149.

do każdej posiadłości odpowiednią liczbę ludzi, zależnie od warunków i potrzeb.

Duży wpływ na charakter posiadłości władców, na system zarządzania, gromadzenia dóbr przez te posiadłości produkowanych, miał dogodny, tani i szybki transport rzeczny. Ładowne barki w przeciągu kilku do kilkunastu dni mogły dostarczyć plony do stolic państwa⁴⁵. Nawet fakt, że w poszczególnych częściach państwa zbiory mogły wypadać w tym samym czasie, nie odbierał możliwości szybkiego transportowania ryżu. Wiemy, że w Gao władca dysponował flotą kilkuset barek ładownych, poza tym mniejszymi łodziami⁴⁶. Organizacja transportu rzecznego była sprawna, poddana centralnemu kierownictwu urzędników dworskich⁴⁷. Tak więc przewiezienie zbiorów z posiadłości władców do spichrzów stolic nie przedstawiało trudności.

Używam tu liczby mnogiej — „stolic”, chociaż teoretycznie tylko Gao było stolicą państwa. Obok Gao istniały jednak i inne miasta, których funkcje administracyjne, militarne i gospodarcze były nie mniej ważne. W samym Gao gromadzono zbiory z posiadłości władców położonych w południowo-wschodniej części państwa, w prowincji Dendi, oraz prawdopodobnie z położonych nad częścią północną łuku Nigru (przypuszczalnie nad odcinkiem Gao—Bamba). Wydaje się natomiast, że plony z dóbr Askii położonych w zachodniej części państwa nie były przywożone do Gao. Na zachodzie znajdował się bowiem bardzo silny ośrodek wojskowy i administracyjny — Tendirma. Była to siedziba drugiego po Askii dostojnika — Kurmina-fari (Kanfari) oraz miejsce postoju znacznych sił zbrojnych⁴⁸. Na utrzymanie dworu oraz wojska w Tendirmie przeznaczona była produkcja dóbr położonych wokół tego ośrodka. Za ich właściciela uważano Askie, lecz w imieniu władcy zarządzał nimi Kurmina-fari i urzędnicy jego dworu, a plony przewożono bezpośrednio do spichrzów w Tendirmie⁴⁹. Trudno bowiem przypuszczać, aby plony gromadzono najpierw w Gao, a potem rozdzielano je ponownie. System taki byłby zbyt kosztowny, nie istnieje też żadna wzmianka, która by to sugerowała.

Prawa do zarządzania dobrami Askii były zapewne jedną z podstaw silnej, samodzielnej pozycji Kurmina-farich.

Innym ośrodkiem, gdzie gromadzono plony z dóbr władców, było Timbuktu i port tego miasta Kabara. Był to ośrodek gospodarczy państwa, a siła tamtejszego kupiectwa zdecydowała o znacznej samodzielności administracyjnej miasta⁵⁰. Obok organów samorządu miejskiego w Timbuktu działały organa władzy o zasięgu ogólnopaństwowym. Pozycję taką zajmowali kadi Timbuktu, których wpływy w dziedzinie sądowi-

⁴⁵ M. Tymowski, *Niger jako droga wodna*, s. 357; tenże, *Le Niger, voie de communication*, s. 88.

⁴⁶ T. el-F., s. 270.

⁴⁷ M. Tymowski, *Niger jako droga wodna*, s. 360—361; tenże, *Le Niger*, s. 93—94.

⁴⁸ T. el-F., s. 119—124 (Tendirma, jej budowa i znaczenie), s. 13 i 118 (znaczenie Kurmina-fari).

⁴⁹ Brak bezpośredniej o tym wzmianki, lecz istniała konieczność wyżywienia wojsk w Tendirmie. Zapewne sytuacja wyglądała tak, jak w Kabara. Por. niżej.

⁵⁰ Zagadnienie samorządu miast sudańskich czeka na opracowanie. Odnośnie Timbuktu fragment najciekawszy zawiera T. el-F., s. 202—203, także s. 217, 223; T. es-S., s. 112 („inspektor Timbuktu”). W obu kronikach wielokrotnie występują Timbuktu-koi i Timbuktu-mondzo (*koi* — oznacza naczelnik, *mondzo* — urzędnik, szef). Także T. es-S., s. 35—42.

ctwa, administracji kościelnej i kultury obejmowały całe państwo. Władcy dbali o poprawne stosunki z kadimi Timbuktu, a wyraziło się to m. in. w licznych darowiznach i nadaniach. Przez ręce kadich przechodziły też dary władców przeznaczone na wsparcie dla ludności ubogiej w mieście, oraz plony z posiadłości zwanej „ogrodem biednych”, darowanej przez władcę na rzecz biedoty miejskiej⁵¹. Przy całej samodzielności organów miejskich, władcy nie mogli tracić wpływu na sytuację w Timbuktu. Dlatego też kilka kilometrów od miasta, w nadnigeryjskim porcie Kabara, obok przedstawiciela administracji państwowej Kabara-farma, rezydował wysoki dowódca wojskowy Balama oraz przebywał silny wojskowy garnizon⁵². Na potrzeby oddziałów wojska i Kabara-farmy kierowano tam część plonów z dóbr władcy, będących pod zarządem Kabara-farmy⁵³. Wydaje mi się, że te trzy ośrodki (Gao, Tendirma i Timbuktu wraz z Kabara) wyczerpują listę miast, do których kierowano barki wprost z dóbr Askii. Istniało jeszcze jedno, ludne i silne gospodarczo miasto — Dzenne. Nie mamy jednak informacji ani o przewożeniu plonów z dóbr władcy do Dzenne, ani o stacjonowaniu w tym mieście sił wojskowych, które wymagałyby dostaw żywności, ani też o istnieniu wokół tego miasta dóbr należących do Askii. Opis majątków Askii Dauda powiada wyraźnie, że rozmieszczone były one od Denidi na wschodzie do jeziora Debo na zachodzie⁵⁴. Nie było ich więc na terenach związanych z Dzenne, które leżą na południowy-zachód od Debo. Okręg Dzenne zachował wiele samodzielności i kontrola państwa Songhaj wyrażała się tam przede wszystkim w pobieraniu rocznego podatku (za pośrednictwem miejscowych naczelników Dzenne)⁵⁵. Stąd Askia nie mógł organizować tam swych dóbr ziemskich. Czy posiadali je naczelnicy Dzenne — nie wiemy.

Fakt, że dzięki wygodnemu transportowi rzeczemu plony ryżu gromadzono w trzech wymienionych wyżej stolicach, eliminował potrzebę podróży władców i dworu w celu spożycia na miejscu zebranych plonów. Umożliwiał też rozwój dużych miast i utrzymanie przy nich znacznych oddziałów zbrojnych, nie rozproszonych po wielu osadach, a obozujących w dużych garnizonach. Fakt ten miał wpływ na cały system majątków władcy i na organizację poszczególnych posiadłości. Nie istniała bowiem konieczność rozbudowy dworu jako ich ośrodka, gdzie gromadzi się plony i gdzie czasowo rezyduje podróżujący władca. Rozbudowa takich dworów nie leżała w każdym razie w interesie władców. Istniała tu sprzeczność dążeń władców i rządców poszczególnych majątków czy zespołów dóbr Askii. Rządcy ci zatrzymali dla siebie znaczną część plonów, mogli więc dążyć do rozbudowy dworów — swych siedzib. Wiemy na przykład, że Misakulallah rezydował w swej siedzibie przy posiadłości Abda „niby król”. Był on jednak na tyle ostrożny, że gromadzone przez siebie ziarno wysyłał do spichrzów przy swym domu w Gao⁵⁶. Dlatego też dwór jego w Abda był tylko rezydencją i siedzibą zarządu majątku ziemskiego, nie pełnił zaś — tak ważnych we władzy europejskiej — funkcji gospodarczych, przechowywania i dzielenia zbiorów oraz ośrodka rzemiosła. Gromadzono tu ryż na krótko i wysyłano

⁵¹ T. el-F., s. 211.

⁵² T. el-F., s. 231.

⁵³ T. el-F., s. 237.

⁵⁴ T. el-F., s. 178.

⁵⁵ O samodzielności Dzenne por. m. in. T. el-F., s. 166 nn. oraz T. es-S., s. 22 nn.

⁵⁶ T. el-F., s. 183, 186—188.

do portu nad Nigrem, skąd zabierały go barki władców lub też łodzie rządów.

Pragnąłbym wskazać na inny jeszcze problem, całkiem odmienny, i szczupło udokumentowany źródłowo, jednakże wart podjęcia. Jest to problem dróg propagowania islamu, również w ramach systemu majątków władcy. W Denki-Dumde, wsi obok majątku Abda, przebywał imam wraz z tabelami⁵⁷. W zasadzie znamy meczety i środowiska ulemów w dużych miastach. Tu mamy rzadką wzmiankę o imamie (więc chyba i meczecie) działającym na wsi. Związanie tego faktu z istniejącą tam posiadłością władcy nie jest — moim zdaniem — przypadkowe. Majętność ziemską była instytucją nową w społeczeństwie Sudanu Zachodniego. Jej istnienie stwarzało też nowy problem własności ziemi. Własność prywatna ziemi, nawet własność w rękach władcy, była bardzo trudna do uzasadnienia w ramach tradycyjnej religii animistycznej, sankcjonującej wspólne, wielkorodzinne użytkowanie ziemi i innych środków produkcji. Natomiast nowa wiara, islam, mogła być pomocna w uzasadnianiu praw władcy do własności. Wiara ta uzyskała też poparcie aparatu administracyjnego majątków władcy — rządów, włodarzy, którzy w jej wyznawaniu widzieli element swego awansu społecznego. Wreszcie łatwiej było propagować islam wśród ludności, która znalazła się w warunkach nietypowych, często poza wielką rodziną, ludności, której stosunek do ziemi — jej użytkowanie w ramach małych rodzin — był też nowy, inny od tradycyjnego. Stąd system dóbr ziemskich władcy mógł stać się nie tylko elementem odmiennej gospodarki, ale związany był z propagowaniem nowej, odmiennej wiary, uzasadniającej przemiany gospodarcze. Nie bez znaczenia był tu także wpływ prawa muzułmańskiego z jego rozumieniem własności ziemi. Jest to jednak problem odrębny i wymagający osobnego przebadania.

*

Pojawienie się własności ziemi oddziaływało silnie na sytuację różnych grup społecznych, na ich awans lub pogorszenie sytuacji życiowej. Jak wiemy, z dobrami ziemskimi związana była przede wszystkim ludność zależna. Podzielona ona była na dziesiątki. Nie jesteśmy pewni, co oznacza dziesięciu, dwudziestu itd. niewolników. Mało prawdopodobne, by posługiwano się wyłącznie mężczyznami⁵⁸. Idzie tu raczej o rodziny, lecz nie wiemy jak liczne: czy rodziny podstawowe, czy też wielkie rodziny. Przychylam się do zdania, że były to rodziny składające się z pary małżeńskiej i dzieci. Byli to bardzo często niewolnicy zagarnięci podczas wypraw zbrojnych, a więc ludzie wyrwani ze swych wielkich rodzin. Ponadto porywano przecież nie tylko mężczyzn, a zakładanie przez niewolników rodzin było dla władców korzystne, gdyż Askia zachowywali prawo do potomstwa swych niewolników⁵⁹. Na podział we-

⁵⁷ T. el-F., s. 180.

⁵⁸ W majątku po zmarłym wojowniku Musa Sagansaro znajdowali się niewolnicy obu płci (T. el-F., s. 191).

⁵⁹ T. el-F., s. 21—22. Traktowanie potomstwa niewolników jako ważnego źródła przyrostu niewolniczej siły roboczej jest charakterystyczne dla bardzo różnych okresów historycznych. Por. odnoszące się do starożytności prace I. Bieżuńskiej-Małowist, *Z zagadnień niewolnictwa w okresie hellenistycznym*, Wrocław 1949, s. 69; *Sur quelques formes non typiques de l'esclavage dans le monde ancien*, „Antyczne obszczenie”, Moskwa 1967, s. 91—96; *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii*, PH LIX, 1968, nr 3, s. 359 n.

dług rodzin wskazują najsilniej różnice, jakie istniały w sytuacji majątkowej ludzi pracujących w posiadłościach Askii, co wyklucza w znacznym stopniu życie w wielkiej rodzinie⁶⁰; wskazuje na to także istnienie już w przeszłości, w systemie służebnym państwa Mali, obciążeń wyznaczanych dla każdej „pary”, czyli dla małżeństw⁶¹.

Źródło określa ludzi pracujących w majątkach jako „niewolników władcy”. Trzeba jednak zastanowić się nad sensem tego słowa. Niewola i niewolnictwo znane były w Sudanie Zachodnim od wieków i poświadczane są źródłowo od VII wieku n.e.⁶². Kontakty handlowe ze światem arabskim opierały się na wywozie złota a także niewolników z Sudanu Zachodniego. Władcy Ghany, Mali i Songhaj organizowali wyprawy zbrojne na sąsiednie pogańskie ludy, brali do niewoli i sprzedawali niewolników. Jakkolwiek natężenie wywozu ludzi mogło zmieniać się w czasie, był to stary element średniowiecznej gospodarki zachodniosudańskiej⁶³. Znałe było też niewolnictwo domowe; służba składała się z niewolników miejscowych lub nawet przywożonych z Magrebu i Egiptu. Także część armii stanowili niewolnicy⁶⁴. Zupełnie inną grupę stanowili niewolnicy zatrudnieni jako rolnicy. W opisie majątków naczelników Wolofów Ca da Mosto odróżnia wyraźnie niewolników pracujących na roli od niewolników sprzedawanych kupcom mahometańskim lub chrześcijańskim⁶⁵. Mimo że nie znamy szczegółów, sytuacja pierwszych oceniana jest przez autora źródła jako lepsza. Przy opisie systemu służebnego oraz przy opisie późniejszego systemu dóbr władcy autor kroniki Tarich el-Fettasz używa słowa „niewolnik” dla określenia ludzi pracujących w tych systemach. Można jednak wskazać na szereg różnic między statusem tych ludzi a statusem niewolników sprzedawanych kupcom arabskim i berberyjskim, lub niewolniczej służby domowej. O różnicy tej decydował przede wszystkim związek ludzi z ziemią, na której pracowali. Służebni rolnicy w czasach istnienia Mali oraz za dynastii Szi w Songhaj mieli wyznaczone odpowiednie działki ziemi, z których oddawali władcom cały plon⁶⁶. Wynika z tego, że rolnicy ci dla siebie uprawiali działki ziemi inne niż wyznaczone jako powinność przez

⁶⁰ T. el-F., s. 181.

⁶¹ E. el-F., s. 108.

⁶² *Arabskie źródła VII—X wieków po etnografii i historii Afriki jużnieje Sahary*, Moskwa 1960; tekst Ibn Abd-al Hakama, s. 19. Por. także R. Mauny, *Tableau géographique*, s. 338—343 (tam zestawienie wzmianek źródłowych z VII—XVI w.).

⁶³ O wyprawach tych i o handlu niewolnikami w Ghanie por. Ch. Monteil, *Les Empires du Mali*, „Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de d'AOF”, 1929, s. 331 nn.

Analiza znaczenia terminu *Lamlam*, występującego u Idrisiego, wskazuje na tereny późniejszego Mali, jako będące w XII w. obszarem wypraw po ludzi ze strony władców Ghany. Tekst Idrisiego — *Arabskie źródła X—XII wieków*, s. 284. Dla czasów Mali i Songhaj por. M. Małowist, *Le commerce d'or*, s. 49—72. Bardzo charakterystyczna jest wypowiedź Askii Dauda, T. el-F., s. 195: *Souleiman... n'aurait qu'à faire une expédition... et avant même que la nuit ne soit achevée entièrement, il aurait ramassée un butin de dix mille esclaves.*

⁶⁴ C. De frémery, R. B. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah* t. IV, Paris 1858, s. 403, 422 (niewolnicy dworscy i w armii); T. el-F., s. 189 (urzędnik — niewolnikiem) s. 111 (sytuacja grupy Arbi); Ibn Fald Allah Al-Omari, *Masalik el-Absar fi mamalik el-Amsar*, trad. et annot. por. G. Demombynes, Paris 1927, s. 65 (niewolnicy — Turcy w Mali); Maqrizi w Al-Omari, s. 91 (niewolnicy tureccy i z Abisynii, śpiewaczki w Mali); Ibn Batuta, s. 434 (niewolnik-Arab).

⁶⁵ Ca da Mosto — Crone, s. 30, Ca da Mosto — Caddeo, s. 210.

⁶⁶ T. el-F., s. 108.

wysłanników władców. W okresie panowania Askii Mohameda pobierano od służebnych mąkę w ilości zależnej od możliwości poszczególnych rodzin⁶⁷. Gospodarczo wzmocniło to pozycję służebnych i większa niż przy poprzednim wymiarze daniny część plonów pozostawała w ich rękach. Natomiast prawo władcy do zabierania na sprzedaż pewnej liczby dzieci⁶⁸ zbliżało ich sytuację do sytuacji niewolników. Nie zabierano jednak dorosłych ludzi i mogli oni być pewniejsi swego jutra.

Przy systemie majątków władca mógł przenosić poszczególne dziesiątki z jednej posiadłości do drugiej, mógł przekazać ziemię wraz z ludźmi innym właścicielom, mógł nawet sprzedać ludzi pracujących w majątku ziemskim⁶⁹. Sprzedaż taka równałaby się jednak likwidacji posiadłości i dochód stały zastępowałaby jednorazowym. Dlatego brak śladów źródłowych sprzedawania tych ludzi.

Autor kroniki używa zawsze słowa „niewolnicy”. Jednakże, jak to przedstawiłem, status poszczególnych grup tak nazywanych był bardzo różny. Zatem słowo „niewolnik” jest używane w kronice w różnym znaczeniu i jego zrozumienie zależy od kontekstu wypowiedzi. W odróżnieniu od sytuacji niewolników przeznaczanych na sprzedaż, a także od służby i wojska, ludność służebna oraz siła robocza majątków władcy związane były z uprawianą przez siebie ziemią. Dlatego, zgodnie z tradycją nauki europejskiej określiłbym tych ludzi jako niewolnych. Przytoczony tu materiał ukazuje, że status niewolnych był bardzo chwiejny. Termin ten jest jednak bardzo przydatny jako ukazujący kierunek ewolucji sytuacji społecznej tych ludzi. Praca na roli przy powinnościach, które opisałem, stwarzała możliwości uniezależniania się, pewnego marginesu swobody. Wiemy, że niewolni pracujący w majątkach Dauda znajdowali się w bardzo różnej sytuacji materialnej. Byli wśród nich „biedni i nieszczęśliwi, którzy nie posiadali łodzi”, „właściciele małych łodzi” i „właściciele dużych łodzi”⁷⁰. Posiadanie łodzi autor kroniki wiąże wyraźnie z sytuacją poszczególnych osób. Fakt rozwarstwienia majątkowego wśród niewolnych ukazuje, jaki był zakres różnic przez poszczególne osoby wykorzystywanych możliwości życiowych.

Utrzymanie siły roboczej w majątkach władcy wymagało bądź przekazania niewolnym części plonów wystarczającej choćby na minimalne potrzeby, lub zezwolenia na uprawę ziemi na własną korzyść⁷¹. Nie wiemy z całą pewnością, którą z tych możliwości stosowano. Istnienie różnic majątkowych wskazywałoby na przydzielanie ziemi pod uprawę. Mamy i inne wskazówki. W Sudanie Zachodnim znano miary ziemi, co umożliwiało przydzielanie określonych działek niewolnym⁷². Wiemy też, że rządcom i włodarzom przydzielano ziemię pod uprawę na własny użytek⁷³. Skoro więc stosowano taki system wobec zarządzających majątkiem, możliwe, że podobnie postępowano wobec pozostałej siły roboczej. W każdym razie system przekazywania ziemi w użytkowanie był już zna-

⁶⁷ T. el-F., s. 109.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ T. el-F., s. 191 nn.

⁷⁰ T. el-F., s. 181. Określenie „niewolni” przyjęte zostało już w nauce polskiej przez M. Małowską, op. cit., s. 179.

⁷¹ Wobec słabego rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej nie wchodzi w rachubę inne możliwości. Nawet rządcy i włodarze otrzymywali wynagrodzenie w naturze oraz działkę ziemi. Por. T. el-F., s. 180.

⁷² Miary ziemi w łokciach podaje kronika T. el-F., s. 108.

⁷³ T. el-F., s. 181.

ny, nie wiadomo zaś, czy był powszechnie stosowany, czy też dopiero się kształtował. Wiele przemawia za pierwszą możliwością. Szanse uzyskania pewnej swobody tkwiły dla niewolnych nie tylko w pracy na przekazanej im w użytkowanie ziemi. Tkwiły one także w udziale w zarządzaniu posiadłością władcy. W posiadłości Abda pracowało według słów kronikarza 200 niewolników pod zarządem czterech *fanafi*⁷⁴. Pieczę nad całością sprawował rządca Misakulallah. Zarówno *fanafi* — włodarze, jak rządca nazywani są w kronice niewolnikami władcy. My pozostaniemy przy nazwie niewolni, tym bardziej, że sytuacja tych ludzi była lepsza od sytuacji niewolnych pracujących bezpośrednio na roli. Włodarze traktowani byli przez rządcę lepiej niż pozostali niewolni, a udział w zarządzaniu majątkiem krył w sobie niemałe możliwości dochodów. Sam rządca Misakulallah, chociaż człowiek niewolny, posiadał w Gao swój dom, miał własnych niewolników (wymieniony jest nawet przełożony niewolników należących do Misakulallaha)⁷⁵. Z pewnym oburzeniem i nutą ironii pisze kronikarz o Misakulallahu, który w zarządzanej przez siebie posiadłości władcy miał audiencje niby król „wyciągnięty na poduszkach, spędzał wieczory na rozmowach z ludźmi swego dworu”⁷⁶. Rządca posiadał też „pole”, które traktował jak własne, a wokół jego domu w Gao znajdowały się *boo* — spichrze ryżowe⁷⁷. Władza dawała rządcy duże możliwości wzbogacenia się. Pamiętajmy, że był on zobowiązany do dostarczenia co roku określonej ilości ryżu. Rok urodzaju dawał więc rządcy znaczne ilości ryżu ponad określoną normę do własnej dyspozycji. Przeznaczał je na pomnożenie swych bogactw, na rozszerzenie liczby ludzi od siebie zależnych, ale niemałą część planów — gdy był przezorny — chował na wypadek roku nieurodzaju⁷⁸. Przez ręce rządcy przechodziły też coroczne zwyczajem ustalone dary, która Askia wysyłał po zbiorach w postaci soli, orzechów koła i strojów męskich i kobiecych.

Przy całym swym bogactwie i władzy nad niemałą liczbą ludzi, Misakulallah mógł być w każdej chwili, jako niewolny, pozbawiony swej pozycji przez Askie, pozbawiony dóbr, wolności, a nawet życia⁷⁹. Władca posiadał takie uprawnienia, lecz inna sprawa, jak dalece mógł je egzekwować. Być może, istniało pewne ryzyko zatargu z rządcą, a tym bardziej z grupą społeczną, do której rządca ten należał, gdyż dla wewnętrznego życia politycznego poparcie udzielane władcy przez tę nową, bogacącą się grupę mogło mieć określone znaczenie⁸⁰. W osobie Misakulallaha przekaz zależności prawa niewolnego, ale jednocześnie człowieka, którego przynależność klasowa wiązała już ściśle z interesami grup rządzących. Awans ten nie odbywał się zresztą bez konfliktów, o czym świadczyć może ironia, z jaką o Misakulallahu pisze wnuk Katiego, przedstawiciel „starych” grup klasy panującej.

⁷⁴ Dalszy opis podaję według T. el-F., s. 179—181.

⁷⁵ T. el-F., s. 184 (dom Misakulallaha w Gao), s. 186 (przełożony niewolników Misakulallaha).

⁷⁶ T. el-F., s. 183.

⁷⁷ T. el-F., s. 187—188.

⁷⁸ Urodzaj ryżu zależy głównie od wylewu rzeki; zarówno wylew zbyt duży, jak zbyt mały powodują nieurodzaj. Por. V. P a q u e s, *Les Bambara*, Paris 1954, s. 29—30.

⁷⁹ T. el-F., s. 182.

⁸⁰ Bardzo prawdopodobne, że była to jedna z podstaw stabilności rządów Askii Dauda.

Jak wspomniałem, majątki władcy nastawione były przede wszystkim na uprawę ryżu. W związku z tym powinności niewolnych miały głównie charakter pracy na roli. Zapewne nie były to jedyne powinności. Wiemy, że ludność niewolna posiadała łodzie. Wiązało się to z obowiązkami w transporcie. Wprawdzie Askia sam wysyłał corocznie ze stolicy Gao barki po plony, ale tylko oznaczona część plonów docierała w ten sposób do Gao, Tendirmy czy Timbuktu. Misakulallah posiadał w ogrodzie swego domu w Gao kilka *boo* — spichrzów z ryżem, o których nie wiedział władca i podlegli mu urzędnicy dworscy. Niemożliwe więc, aby ryż został dostarczony do tych *boo* barkami Askii. Mało prawdopodobne jest też, aby Misakulallah nabył w Gao, bez niczyjej wiedzy, takie ilości ryżu. Był to raczej ryż z posiadłości Abda, pochodzący z roku dobrego urodzaju, gdy w ręku rządcy pozostała znaczna część plonów. Misakulallah musiał więc sam organizować transport ryżu z Abda do Gao, najpewniej obciążając tym obowiązkiem zależną od siebie ludność niewolną. Wiemy, że w Abba była przystań rzeczna, a rządca dysponował łodziami i wiosłarzami⁸¹. Askia, wysyłając corocznie barki po ryż, przysyłał też rządcy skóry, które służyły do sporządzania *sunnu*⁸². Można sądzić, że przesyłając skóry określonej wielkości, władca zabezpieczał się przed samowolnym zmniejszaniem objętości *sunnu*. Przesyłał on jednak skóry, nie zaś gotowe sakwy, czyli obowiązek ich wykonania leżał na pracujących w Abda niewolnych. Być może, sakwy te szyły kobiety. W każdym razie wiadomości te, chociaż fragmentaryczne, pozwalają sądzić, że do powinności niewolnych należała nie tylko praca na roli, ale i inne obowiązki: w transporcie, może przy pracach rzemieślniczych i być może innych, które w źródle nie znalazły odbicia⁸³. Wobec słabo zaawansowanego jeszcze procesu społecznego podziału pracy jest to hipoteza prawdopodobna.

Obok dominującej specjalizacji rolnej pewną rolę odgrywała w majątkach władców hodowla. Była to także gałąź gospodarki związana z rzeką, która pozwalała napoić bydło i dostarczała paszy w postaci wodnej trawy *burgu* (*Echinochlea stagnina*)⁸⁴. Dwukrotnie kronikarz wspomina o hodowli krów, owiec i koni w ramach majątków Askii: raz dotyczy to terenu na wschodzie państwa, prowincji Dendi, drugim razem regionu jezior na zachodzie⁸⁵. Niektóre powinności niewolnych musiały więc obejmować prace przy hodowli.

*

Już za życia Askii Dauda niektóre jego majątki przechodziły z rąk władcy we władanie innych osób. Wskazywałyoby to na tendencje w kierunku feudalizacji systemu. Nie odbywało się to zresztą bez walki w ramach klasy panującej. Nie znany z imienia wnuk Mahmuda Katiego opi-

⁸¹ T. el-F., s. 183.

⁸² T. el-F., s. 180.

⁸³ Nie musiały to być powinności określone na stałe; prawdopodobnie nakładano je w zależności od potrzeb. Było to możliwe w związku z niewolną pozycją społeczną siły roboczej w posiadłościach. Charakterystyczne, że rządcy uczestniczyli nie tylko w znacznej części w korzystaniu z plonów dóbr władców, ale rościli też prawa do pracy zatrudnionych tam niewolnych. Potwierdzałoby to moją hipotezę o przynależności rządzonych do klasy rządzącej, mimo ich pozycji prawnie niewolnych.

⁸⁴ G. R o b e r t y, *Les associations végétales de la vallée moyenne du Niger*. Bern 1946, s. 165; T. el-F., s. 109.

⁸⁵ T. el-F., s. 191, 200.

suje dary, jakie dziad jego otrzymał od Askii Dauda. Autor tekstu, jako pochodzący z rodziny zainteresowanej, dobrze znał opisywaną przez siebie sprawę. Oto Mahmud Kati jako ojciec pięciu dorosłych synów i czterech córek znalazł się w trudnej sytuacji materialnej. Przybył więc do Gao i za pośrednictwem sekretarza kancelarii Bukar Lanbara zwrócił się do Askii o pomoc. Prosił o stroje, dywany i niewolnice dla swych córek, o *bubu*, turbany i berety, konie wierzchowe i juczne dla synów. Dla siebie prosił o egzemplarz cennej księgi, którą widział w Timbuktu wystawioną na sprzedaż, oraz o „obszar uprawnej ziemi z niewolnikami i ziarnem niezbędnym do zasiewu, i o 40 mlecznych krów”⁸⁶. Askia przychylił się do prośby starego ulema, pamiętając zapewne o jego zasługach położonych w latach, gdy twórca dynastii, Askia Mohamed Wielki, walczył o władzę. Wśród darów znalazła się i posiadłość ziemska Diangadia, położona w prowincji Yuna (na północny wschód od jeziora Debo, nad jeziorem Koratu). Znajdowało się tam 30 niewolnych, a władca dostarczył 40 *sunnu* ziarna na siew. Jak dodaje autor kroniki, sprawa darowizny tej posiadłości spowodowała ostry spór między alfa Katim i Kabara-farma Alu⁸⁷. Do tematu tego powraca autor raz jeszcze w części kroniki poświęconej panowaniu Askii Mohameda Bani (1586-7—1588)⁸⁸. Kabara-farma Alu odmówił „pewnemu ulemie” (chodzi o Mahmuda Kati, zgodnie ze wzmianką poprzednią) praw do posiadłości w prowincji Yuna, gdyż jak stwierdził, należała ona do domeny władcy i przydzielana była zawsze temu, kto pełnił funkcje Kabara-farmy, aby zarządzał i uprawiał ją w imieniu Askii. Trudno powiedzieć, czy spór o darowaną Katiemu posiadłość wybuchł jeszcze za panowania Askii Dauda, czy też po jego śmierci, w burzliwym i krótkim okresie rządów Askii Mohameda Bani. Nie wiemy też, jak spór się zakończył, a nawet racje obu stron nie są całkiem pewne. Sprawę opisał wnuk Katego, człowiek w nią zaangażowany. Być może, umieścił tę sprawę w kronice i opisał tendencyjnie, aby wzmocnić inne słabsze argumenty w sporze o własność ziemi. Tak czy inaczej, sam spór miał miejsce bez wątplenia. Faktem jest więc z jednej strony dążenie grupy społecznej, reprezentowanej przez alfę Katego i jego wnuka (czyli grupy ulemów), do wejścia w posiadanie majątków ziemskich, z drugiej zaś strony opór administracji państwa, której przedstawiciele nie chcieli tracić części dochodów płynących z tych majątków. Opór ten, jako sprzeczny z wolą władcy, zrozumieć można dopiero, gdy weźmie się pod uwagę chaos, jaki powstał po śmierci Askii Dauda⁸⁹. U podstaw oporu leżała też zapewne niezwykłość takiej darowizny. Przejście majątności ziemskiej Askii w ręce prywatne nie było więc zbyt częste. Z wiadomości związanych ze sporem wynika natomiast fakt, że przedstawiciele administracji państwa zarządzali majątkami. Chociaż nominalnie właścicielem pozostawał Askia, zwyczajowo majątki te związane były na stałe z osobą pełniącą dane funkcje państwowe.

Inaczej niż sprawa posiadłości Diangadia wyglądała darowizna wspomnianego już „ogrodu biednych”. Plony z tej posiadłości przeznaczone zostały przez Askie Dauda dla biedoty z Timbuktu. Rozdzielaniem

⁸⁶ T. el-F., całość sprawy — s. 199—201, cytowany tekst — s. 200.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ T. el-F., s. 237.

⁸⁹ Wypadki po śmierci Askii Dauda opisują obie kroniki: T. es-S., s. 184—231; T. el-F., s. 218—296.

ryżu kierował kadi Timbuktu, on więc stał się faktycznym dysponentem dochodów z niej płynących⁹⁰. Ale jej właścicielem pozostał władca i tak przeprowadzona darowizna, gospodarczo jednoznaczna, ale niepełna od strony prawnej, nie wzbudziła oporu. Nie bez znaczenia była tu potęga kadich z Timbuktu, z którymi nie mogli rywalizować przedstawiciele miejscowej administracji państwowej.

Posiadamy jeszcze jedną wskazówkę co do okoliczności takich darowizn. Oto na dwór Askii Dauda przybył *gari-tia* (wysłannik) Bukar. Był on wysłany do Dendi, gdzie przejął na rzecz Askii majątek po zmarłym Musa Sagansaro. W posiadłości zmarłego *gari-tia* Bukar przejął: niewolników obu płci, ziarno zgromadzone w licznych *boo*, stada wołów, owiec, koni jucznych i wierzchowych, uprząż, stroje oraz broń⁹¹.

J. Rouch uważa Musa Sagansaro za takiego samego rządcę, jakim był Misakulallah⁹². Jednakże kronikarz pisze wyraźnie: „sługa Askii — *diango* Musa Sagansaro” z tym, że tytuł *diango*, mimo że niewiadomego dokładnie znaczenia, jest, jak wynika z kontekstu zdania, zaszczytny⁹³. Tymczasem o Misakulallahu kronikarz pisze zawsze „niewolnik Askii”. Różnica używanych określeń jest wyraźna. W związku z pozostałą po zmarłym bronią i końmi bojowymi uważałbym Musa Sagansaro za wojownika Askii Dauda, który za nie znane nam zasługi otrzymał posiadłość ziemską. Warunki tego nadania nie obejmowały, jak widać, potomstwa obdarowanego i po jego śmierci majątek wrócił do władcy. Być może jednak niektóre nadania były dziedziczne, bo jak inaczej tłumaczyć tak żywe zainteresowanie wnuka Mahmunda Katiego darowizną, którą otrzymał jego dziad. Widać stąd, że proces kształtowania się własności ziemskiej wojowników, ulemów i kadich rozpoczynał się dopiero, a jak przytoczony materiał wykazuje, nie przebiegał bez sprzeczności, odwrotów i walk wewnętrznych klasy panującej.

Jak przebiegała dalsza ewolucja — nie wiemy. Majątki ziemskie istniały jeszcze zapewne w XVII w., skoro były czymś zwykłym dla piszących wtedy anonimowego wnuka Mahmuda Katiego i es-Sadięgo. W XVII w. nie istniał już jednak, w związku z upadkiem państwa Songhaj, opisany tu system dóbr władcy pokrywający potrzeby administracji i wojska. Słabość władzy paszów marokańskich, walki wewnętrzne i chaos polityczny stały się przyczyną rozbitcia tego jednolitego i sprawnego organizacyjnie działu gospodarki zachodniosudańskiej. Majątki ziemskie znikają ze źródeł, przestają też stopniowo istnieć, gdyż znikła tworząca, kontrolująca i wykorzystująca je siła, jaką było państwo⁹⁴.

⁹⁰ T. el-F., s. 211.

⁹¹ T. el-F., s. 191.

⁹² J. Rouch, *Contribution*, s. 205 i nota 21.

⁹³ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 410, przyp. 137 określa Musa Sagansaro jako dostojnika.

⁹⁴ Charakterystyczny jest też regres, jaki nastąpił pod tym względem na zachodnim wybrzeżu Afryki, w kraju Wolofów, opisywanym w XV w. przez Ca da Mosto. W XV w. kształtowały się tam majątki miejscowych naczelników. W XVIII—XIX w., zgodnie z miejscowymi tradycjami, *les captives mariées étaient tenues d'aller, chaque année, rendre hommage au maître avec vingt mesures de mil d'environ 35 kilogs* — według tradycji zebranych i opublikowanych przez R. Rousseau, *Le Sénégal d'autrefois. Étude sur le Oualo*, „Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'AOF” t. XII, 1929, nr 1—2, s. 194. Odnośnie terenów nadnigeryjskich brak późniejszych niż pierwsza połowa XVII w. wzmianek o dobrach ziemskich. Zgodnie z opisami etnograficznymi XIX w. i współczesnymi w gospodarce tradycyjnej istnieje przede wszystkim kolektywne wielkorodzinne uprawianie ziemi.

*

Celem artykułu było przebadanie charakteru gospodarczego i organizacji majątków władców państwa Songhaj. Szczerpność materiału źródłowego spowodowała, że bardzo często nie można było wyjść poza wnioski hipotetyczne.

Zadanie szersze polegało na wprowadzeniu materiału zawartego w sudańskich kronikach do badań porównawczych nad powstawaniem własności ziemskiej. Najbardziej uzasadnione wydaje mi się dokonanie porównania majątków władców Songhaj z włościami wczesnofeudalnymi, znanymi z badań nad historią Europy. Oto niektóre elementy cechujące oba typy instytucji, a dające się porównać:

Włość wczesnofeudalna
znana z badań europejskich

Ziemia

1. Podział ziemi na:
 - a) *mansi indomincati*;
 - b) działki chłopskie (*terra beneficata*);
 - c) wspólnoty (las, pastwiska).
2. Miary ziemi i określona wielkość działki chłopskiej.
3. Charakter praw własności do ziemi:
 - a) użytkowanie działek ziemi przez chłopów;
 - b) ograniczone prawo własności pana feudalnego (obowiązki względem państwa; zwyczajowo dziedziczne prawa chłopów do użytkowania swych działek;
 - c) użytki gminne.

Zasięg instytucji włości

1. Przestrzennie — większość terenów ustalonego osadnictwa.
2. W całości gospodarki — rola dominująca.
3. Czas — okres wczesnośredniowieczny.

System świadczeń

1. Renta odrobkowa.
2. Renta naturalna.
3. Renta pieniężna.
4. Powinności ciężące na ludności mają charakter różnorodny.

Majątki władców Songhaj

Ziemia

1. Podział ziemi na:
 - a) ziemię w dyspozycji władcy;
 - b) działki rządców, włodarzy, a hipotetycznie i chłopskie;
 - c) wspólnoty — brak danych.
2. Znane i stosowane miary ziemi. Brak danych o ich stosowaniu przy wymiarze działek chłopskich.
3. Charakter praw własności do ziemi:
 - a) użytkowanie ziemi przez włodarzy i rządców, hipotetycznie i przez chłopów;
 - b) prawa własności głównie w rękę władcy, jeśli przekazywane, to z bardzo wieloma ograniczeniami;
 - c) brak danych (w ramach majątków władców).

Zasięg instytucji majątków
władców

1. Przestrzennie — ograniczony do terenów nad rzeką Niger.
2. W całości gospodarki — tylko fragment rzeczywistości gospodarczej.
3. Czas — XIV (?) — XVI w.

System świadczeń

1. Renta odrobkowa.
2. Brak danych o rencie naturalnej.
3. Renty pieniężnej nie było.
4. Przeważają powinności rolnicze.

Przekazywanie nadwyżek

1. Dominuje konsumpcja na miejscu:
 - a) władcy podczas podróży;
 - b) feudałowie na miejscu.
2. Transport do siedzib władców i wielkich panów feudalnych.

Rola dworu

1. Gromadzenie i magazynowanie nadwyżki.
2. Dwór jako ośrodek rzemiosła we włości.
3. Dwór ośrodkiem zarządzania.

Zarządzanie
Rozbudowany system

włodarz rządca urzędy dwor- skie władca	}	zależności prawne, osobiste i gospodarcze
---	---	---

Chłopi

1. Różnorodność sytuacji majątkowej.
2. Różnorodność sytuacji prawnej:
 - a) wolni;
 - b) niewolni (użytkujący ziemię);
 - c) niewolna czeladź we dworze.
3. Podział dziesiętny niewolnych.
4. Tendencje do ujednoczenia się sytuacji prawnej.
5. Zależność osobista i sądowa.

Klasa feudalna

1. Decydująca rola włości:
 - a) władców;
 - b) kościoła;
 - c) możnych pełniących funkcje państwowe.
2. Tendencje do uniezależnienia się grupy feudalnej od władcy, oderwa-

Przekazywanie nadwyżek

1. Ograniczona rola podróży w celu konsumpcji.
2. Decydująca rola dalekiego transportu (wodnego) i gromadzenie plonów w stolicach.

Rola dworu

1. Rola magazynowania nadwyżki nie poświadczona.
2. Brak roli ośrodka rzemiosła.
3. Dwór ośrodkiem zarządzania.

Zarządzanie
Rozbudowany system

włodarz rządca urzędy dwor- skie władca	}	przede wszystkim zależność osobista; stosunek: zarządca majątku — dwór ma- łó znany.
---	---	--

Chłopi

1. Różnorodność sytuacji majątkowej.
2. Brak danych co do różnorodności sytuacji prawnej. Hipotetycznie sytuacja prawna dosyć jednolita:
 - a) o wolnych brak danych;
 - b) niewolni użytkujący ziemię to hipotetycznie główna grupa ludności zależnej w majątkach władców;
 - c) brak bliższych danych.
3. Podział dziesiętny niewolnych.
4. Przy mniejszym zróżnicowaniu sytuacji prawnej tendencja ta odgrywa mniejszą rolę.
5. Status ludzi niewolnych, daleko idąca zależność we wszystkich formach.

Władca i możni

1. Majątki w posiadaniu:
 - a) władców przede wszystkim;
 - b) w wypadkach wyjątkowych — ulemów;
 - c) w rękach przedstawicieli administracji państwowej.
2. Poważna zależność grupy rządzącej od władcy. Początki kształtowania

nia praw do włości od obowiązków państwowych — rozwój prawa własności.

3. Zarządzanie włością jest drogą awansu majątkowego i społecznego.

się prawa własności w rękach władców i jedynie części grupy możnych.

3. Zarządzanie włością jest drogą awansu majątkowego i społecznego.

Ewolucja

W kierunku późnego feudalizmu.

Ewolucja

Tendencje kształtowania się wczesnofeudalnych form własności ziemi w XVI w.

Załamaniem się tej formy gospodarczo-społecznej pod wpływem czynników zewnętrznych i wewnętrznych około połowy XVII w.

Porównanie to wskazuje na istnienie szeregu różnic. Brak wyodrębnionych rzemiosł w majątkach zachodniosudańskich, ograniczenie ich gospodarki głównie do uprawy ryżu, brak renty pieniężnej — dowodzą niższego stopnia ich rozwoju. Istniała zdecydowana przewaga władcy nad słabą jeszcze klasą feudałów, normy prawne były słabo rozwinięte. Niektóre różnice wynikają z miejscowych warunków geograficznych (np. duże możliwości wykorzystania taniego transportu rzeczno-geograficznego w Sudanie Zachodnim). Ale obok tych poważnych oraz bardziej szczegółowych różnic, tabela wskazuje na wiele cech podobnych.

Oczywiście takie porównanie instytucji dokonane być mogło w ramach już istniejących, szerszych hipotez porównujących modele ustrojowe całościowe, gdyż — jak podkreśla to literatura badań porównawczych — tylko całe struktury, a nie ich wycinki mogą być porównywane. Z drugiej strony wydaje się słuszna droga od szerokiej hipotezy porównującej modele ustrojowe — do weryfikacji takiej hipotezy drogą badań bardziej szczegółowych.

W literaturze przedmiotu dyskutowany jest problem ustroju gospodarczo-społeczno-sudanu Zachodniego w epoce przedkolonialnej. Jedni badacze widzą tam cechy azjatyckiego sposobu produkcji, inni zaś cechy ustroju feudalnego⁹⁵. W literaturze polskiej M. Małowist po przebadaniu dziejów Mali i Songhaj ocenił ich ustrój jako wczesnofeudalny⁹⁶. Podjęte zostały także przez R. Karpińskiego badania szczegółowe dotyczące systemu służebnego oraz roli wymiany targowej. Badania te potwierdziły tezę o wczesnofeudalnych cechach gospodarki i społeczeństwa Sudanu Zachodniego. Artykuł niniejszy jest także gło-

⁹⁵ J. Suret-Canale, *Les sociétés traditionnelles en Afrique tropicale et le concept de mode de production asiatique*, „La Pensée” t. X, 1964. Istnieje szereg prac dotyczących feudalizmu w Afryce, lecz w większości jest to feudalizm rozumiany jako system wasalnych zależności seniora i wasala, pana i poddanego. Takie kryteria oceny stosują: J. Lombard, *Structures de type „féodal” en Afrique Noire*, Paris 1965, szczególnie rozdz. IV: *L’Etat féodal*, s. 341—381; G. V. Kaboré, *Caractère „féodal” du système politique mossi*, „Cahiers d’Etudes Africaines” t. II, 1962.

⁹⁶ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 202 i przypis 123. Autor posługuje się terminem feudalizm dla określenia formacji gospodarczo-społecznej. Także D. A. Olderogge, *Feodalizm w Zapałnom Sudanie w XVI—XIX ww.*, „Sowietskaja Etnografija” 1957, nr 4, s. 91—102.

sem w tej dyskusji. Formowanie się majątków Askiów wykazuje — moim zdaniem — cechy zbliżone do wczesnego feudalizmu europejskiego zarówno w generalnych rysach tego procesu, jak nawet w niektórych szczegółach.

Argumentem zwolenników azjatyckiego sposobu produkcji może być decydująca rola państwa w tworzeniu zachodniosudańskich majątków ziemskich i organizowaniu obrotu dóbr przez nie wytworzonych na drodze obowiązkowych danin i centralnego ich rozdziału, nie zaś drogą handlu. Elementy takiego systemu w rzeczywistości istniały. Wiemy jednak dobrze, że i w europejskich społeczeństwach wczesnofeudalnych państwo odgrywało poważną, nieraz wiodącą rolę w organizowaniu życia gospodarczego, a feudałowie wykorzystywali wzorce tworzone przez poczynania panujących. W Songhaj sytuacja wyglądała podobnie. W rękach władców pozostawała tylko część dochodów z ich posiadłości i tylko ta część rozdzielana była centralnie. Obok tego rozwijał się handel wewnętrzny, czego dowodzi istniejąca instytucja targów⁹⁷. Istnienie majątków ziemskich wzmacniało i inne poza dworem i dowódcami wojskowymi grupy klasy rządzącej. Tworzyli ją szybko bogacący się ludzie typu Misakulalaha. Niektóre posiadłości drogą darowizn przechodziły w ręce ulemów, wojowników i innych jednostek. Ich „własność” nie była jednak pełna, zakładała wprawdzie możliwość dysponowania plonami, może i samą ziemią, lecz po śmierci obdarowanych posiadłość powracała do władcy, nie bez nacisku zapewne, aby podarował ją z kolei potomkom zmarłego⁹⁸. Tak więc i stosunek poważnej części klasy panującej do ziemi, jej własności i użytkowania, przejawia wiele cech charakterystycznych dla stosunków wczesnofeudalnych.

Konieczne jest także uchwycenie roli, jaką w całości gospodarki zachodniosudańskiej odgrywały majątki władców Songhaj. Oto majątki te rozwinęły się tylko na terenach nadnigeryjskich, gdzie istniały możliwości bardziej intensywnej uprawy roli ze względu na wylewy rzeki oraz dogodne warunki transportu. Te sprzyjające okoliczności wpłynęły na szybszą kolonizację ziem nad Nigrem, większą tam gęstość zaludnienia i w konsekwencji powstanie — przynajmniej na niektórych obszarach z rzeką związanych — problemu własności ziemi. Ale na terenach od rzeki odległych, a nawet niekiedy i nad rzeką w mniej dogodnych miejscach, osadnictwo było nie tak gęste, ziemi dużo i problem powstania jej własności nie pojawił się. Obszary uprawy ekstenzywnej, dokonywanej przez ludność wieśniaczą kolektywnie, w ramach wielkich rodzin, były nieporównanie większe. Pamiętać więc musimy, że istnienie posiadłości ziemskich było zjawiskiem nowym i wciąż marginesowym, chociaż rozwijały się one pomyślnie; dominowały nadal stosunki rodowe i wspólne prawa do ziemi, reprezentowane przez grupy wielkorodzinne, obciążone jedynie daniną na rzecz władcy, wojownika lub ulema⁹⁹.

Kształtowanie się majątków władców oraz ich pierwsze nadania można więc uważać za oznakę pewnych tendencji ku feudalizacji stosunków gospodarczo-społecznych, za jeden z zarysowujących się kierunków,

⁹⁷ T. es-S., s. 24; R. Mauny, *Tableau*, s. 381—383; R. Karpiński, *Considerations*, s. 79.

⁹⁸ T. el-F., s. 192. Niewoźnicy Musa Sagansaro należeli poprzednio do jego ojca.

⁹⁹ Jeszcze w czasach Askii Dauda, gdy znamy już nadania posiadłości ziemskich, spotykamy jedno nadanie ludzi i prawa do ich eksploatacji (T. el-F., s. 212—215).

w którym mógł przebiegać rozwój tych terenów. Były to zapewne początki procesu, który jednakże nigdy nie stał się dominujący. Bowiem najbardziej istotną różnicę między majątkami zachodniosudańskimi a włościami wczesnośredniowiecznej Europy stanowi chronologia zjawiska. Możemy prześledzić długą ewolucję stosunków gospodarczo-społecznych w Sudanie Zachodnim, co najmniej od VII w.n.e. po wiek XVII i przyznać trzeba, że był to rozwój powolny¹⁰⁰. Posiadłości ziemskie o cechach wczesnofeudalnych, podobnie jak i inne cechy wczesnego feudalizmu, kształtowały się w Sudanie Zachodnim w XIV—XVI w. A Sudan Zachodni, chociaż odległy, oddzielony pustynią, połączony był licznymi więzami z ówczesnym światem islamu, a nawet pośrednio z chrześcijańską Europą. Związki te działały w sposób różnorodny. Gdy w drugiej połowie i w końcu XVI w. doszło do podwójnej konfrontacji — gospodarczej i militarnej — z terenami bardziej rozwiniętymi, powolna ewolucja i rozwój terenów nadnigeryjskich zostały przerwane. Wzmocnienie się i zacieśnienie więzów gospodarki ogólnoświatowej, upadek znaczenia sudańskiego, transsaharyjskiego handlu złotem, a wzrost wywozu niewolników (tendencje związane z odkryciem i kolonizacją Ameryki) z jednej strony i najazd Marokańczyków w 1591 r. z drugiej — zniszczyły państwo Songhaj i naruszyły załączki przemian gospodarczo-społecznych, o których tu pisałem.

Михал Тымовски

ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ ПРАВИТЕЛЕЙ СОНГАИ (ЗАПАДНЫЙ СУДАН) И РАННЕФЕОДАЛЬНАЯ ЕВРОПЕЙСКАЯ ВОТЧИНА

Целью статьи является исследование организации земельных имений правителей Сонгаи и проникновение в смысле социальных процессов соответствовавших образованию и функционированию этих имений. Более широкая задача состоит на привлечении материалов содержащихся в суданских хрониках Тарих-эль-Фетташ и Тарих-эль-Судан для сравнительного изучения образования земельной собственности.

Автор проследил очередные хозяйственные преобразования проводившиеся в государствах Мали и Сонгаи с XIV по XVI в., представил изменения в повинностях сервитутных групп земледельцев. Первоначально главную роль играли права правителей по отношению к лицам обязанным к сервитутам. На рубеже XV и XVI вв. имели место первые пожалования людей вместе с освоенной ими землей. В середине же XVI в. возникают права правителей к определенным земельным имениям. В хронике Тарих-эль-Фетташ находится описание системы землевладения принадлежащих правителю Сонгаи Аскии Дауда (1549—1583). Рабочей силой в этих имениях являлись рабы организованные десятками. Имения предназначались для земледельческой продукции, особенно риса, и правитель из заботы о своих доходах рассылал для разведения в имениях саженцы лучших сортов риса. Урожай в размерах ежегодно одинаковых определенных правителем, транспортировался барками в главные центры государства, Гао, Тимбукту и Тендирму. Данные о ремеслях в этих имениях отсутствуют.

¹⁰⁰ M. Malowist, *The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages*, „Past and Present” nr 33, April 1966, s. 3—15 oraz dyskusja nad tym artykułem: A. G. Hopkins, *The Western Sudan in the Middle Ages: Underdevelopment in the Empires of the Western Sudan*; M. Malowist, *Rejoinder*, „Past and Present” nr 37, July 1967, s. 149—162.

Образованию землевладения первоначально сосредоточенного в руках правителей сопутствовали существенные социальные сдвиги. Представители государственной администрации, знать (улемы) стремились получить землю во владение. Автор представляет несколько примеров земельных пожалований проведенных Аскией Дауда в пользу знати. В состав формирующегося таким путем феодального класса входят также люди принадлежавшие к аппарату управления вотчинами. Это были часто холопы, но позиция управляющих (тиун-нов) властелей создавала им возможности обогащения и продвижения по социальной лестнице. Этот процесс можно проследить на примере управляющего ключем имений Абда-Мисакулаллаха. С другой стороны посаженные в имения рабы чаще всего похищенные во время военных походов, путем земледельческого труда, а быть может и путем надела земельных участков в пользование, приобретали правовое положение зависимого населения.

Затем автор учитывая существующие гипотезы в области сравнительного изучения моделей общественных структур сравнивает институт раннефеодальной европейской вотчины с имениями правителей Сонгаи. Раннефеодальный характер Суданского общества и хозяйства в XIV—XV вв. соответствует одной из этих гипотез. Формирование землевладения Аскиев, первые земельные пожалования, сопутствующие им социальные процессы имеют много черт близких раннему европейскому феодализму.

С другой стороны земельные имения существовали достоверно только на наилучших для земледелия по почве, наводнению и транспорту территориях вдоль реки Нигер. Имения эти не были типичны для целостности отношений в государстве Сонгаи являясь только фрагментом общественно-экономического быта страны. Наряду с ними существовала система больших семей и общих прав представителей этих семей на наследованную от предков землю.

Правители взимали в этом случае только дань продуктами не вмешиваясь в жизнь общины. Следовательно земельные имения правителей Сонгаи можно считать лишь зародышем перемен к феодальному строю. Медленный ход этих преобразований и позднее появление и формирование феодальных имений (середина XVI в.) привели к тому, что после ликвидации государства Сонгаи в конце XVI в. постепенно исчезали такие вотчины правителей и знати.

Michał Tymowski

LES PROPRIÉTÉS FONCIÈRES DES SOUVERAINS DU SONGHAÏ (SOUDAN OCCIDENTAL) ET LES CAMPAGNES EUROPÉENNES DU HAUT MOYEN AGE

L'article se propose une double tâche: 1° étudier l'organisation des propriétés foncières des souverains du Songhaï et les processus sociaux qui ont accompagné la naissance et le fonctionnement de ces propriétés; 2° introduire les données que nous fournissent les chroniques soudanaises de Tarikh el-Fettach et de Tarikh es-Soudan dans les recherches comparatives sur la formation de la propriété foncière.

L'auteur expose d'abord les réformes économiques effectuées dans les Etats du Mali et du Songhaï depuis le XIVe jusqu'au XVIe siècle, et les changements survenus dans les prestations auxquelles étaient tenus les groupes de paysans au service du souverain. Au début, les souverains jouissaient du droit d'avoir des gens à leur service et de recevoir les récoltes. Vers la fin du XVe siècle et au début du XVIe ils commencent à faire des donations de gens avec la terre qu'ils cultivent. Au milieu du XVIe siècle apparaît le droit des souverains à certains

biens fonciers. Dans la chronique de Tarikh el-Fettach nous trouvons une description du système des biens appartenant au souverain du Songhaï, d'Askia Dâoud (1549—1583). La main d'oeuvre dans ces domaines était composée de gens non-libres divisés en groupes de dix. Ces domaines produisaient du riz; le souverain envoyait des plants des meilleures qualités de riz pour les faire cultiver dans ses biens. Les récoltes, dans une quantité fixe, établie par le souverain, étaient transportées sur des barques vers les centres principaux de l'Etat: Gao, Timbuk-tou, Tendirma. Il n'y a pas d'indices de l'existence de métiers artisanaux dans ces domaines.

La naissance de la propriété foncière — propriété d'abord concentrée dans les mains des souverains — était accompagnée d'importants processus sociaux. Les notables (*oulem*) aspiraient aussi à obtenir des propriétés. L'auteur présente quelques exemples de donations de terre, effectuées par l'Askia Dâoud en faveur des notables. Dans la nouvelle classe féodale entraient également les administrateurs des domaines. C'étaient souvent des gens non-libres, mais leur fonction leur donnait la possibilité de s'enrichir. Un exemple qui permet de suivre ce processus, c'est la carrière de Misakoulallah, administrateur d'un ensemble de domaines d'Abda. D'autre part, les esclaves établis dans les domaines (pour la plupart des prisonniers de guerre), grâce à leur travail, et peut-être aussi grâce au fait qu'ils recevaient des lopins de terre en usufruit, obtenaient le statut de serfs.

L'auteur fait ensuite une comparaison entre les institutions des campagnes européennes du haut moyen âge et les domaines des souverains du Songhaï. Cette comparaison peut être instituée dans le cadre d'hypothèses déjà formulées et qui comparent entre eux des systèmes socio-économiques pris dans leur totalité. Une de ces hypothèses rapproche la société et l'économie soudanaises des XIV—XVIe siècles du haut moyen âge européen. La formation des propriétés foncières des Askia, les premières donations de terre et les processus sociaux qui les accompagnent présentent beaucoup de traits qui rappellent le haut moyen âge européen; ces faits confirment donc l'hypothèse mentionnée.

D'autre part, cependant, les propriétés foncières du Songhaï n'existaient que sur les bords du Niger, dans les territoires propices au point de vue du sol, de l'irrigation et du transport; elles n'étaient pas typiques pour l'ensemble de l'Etat. A côté d'elles, en effet, persistait le système des grandes familles, dont les membres possédaient en commun la terre héritée de leurs ancêtres. Les souverains n'ingéraient pas dans la vie de ces communautés, et se bornaient à exiger d'elles des tributs en nature. On ne peut donc considérer les propriétés foncières des souverains du Songhaï que comme un début de transformations allant dans la direction du féodalisme. La lenteur de ces transformations et le fait que les propriétés foncières se sont formées aussi tard (XVIe siècle), ont eu pour conséquence qu'après la destruction de l'Etat du Songhaï, les propriétés des souverains et des notables ont graduellement disparu.